

Gouda, pijpenstad van betekenis. Stimulans en remmende voorsprong

Ruud Stam

Eerstegeneratiepijpen uit Gouda (foto Freek Mayenburg)

De pijpennijverheid is voor de stad Gouda vier eeuwen lang van cruciale betekenis geweest. Niet alleen zorgde ze voor veel werk, aan het eind van de 17e eeuw en de eerste helft van de 18e eeuw zorgde ze zelfs voor een groeiend inwonertal, terwijl de bevolkingsomvang van andere steden toen afnam. De faam van de Goudse pijp gaf de stad bekendheid tot ver over de landsgrenzen. Echter, toen de pijpen vanaf de tweede helft van de 18e eeuw minder aftrek vonden, leidde dat tot grote armoede. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw trad er enig herstel op. In de 20e eeuw zorgde de pijpennijverheid nog steeds voor werkgelegenheid in Gouda.

Begin van de pijpennijverheid in Gouda

De eerste pijpenmakers in Nederland en ook in Gouda waren Engelse soldaten, die na 1585 de troepen van de Republiek kwamen versterken in de strijd tegen Spanje. In Gouda werden de eerste Engelse soldaten in november 1606 gelegerd. In Amsterdam was dat eerder en zijn de eerste pijpenmakers eerder begonnen. Als deze soldaten niet vochten kregen zij ook geen soldij. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij vaak werden omschreven als ‘slecht van gedrag’.¹ Veel werkgelegenheid was er niet. De lakennijverheid was aan het eind van de 16e eeuw dramatisch geslonken en de bierbrouwerijen kwijnden. Een aantal van de Engelse soldaten begon toen pijpen te maken om wat te verdienen. Het aantal misdaden en misdragingen begaan door de Engelsen liep hierdoor terug en dit was een grote opluchting voor de Goudse bevolking. Mogelijk hadden sommigen van hen het vak al in Engeland geleerd. Het maken van pijpen, die in een mal geperst werden, was relatief gemakkelijk en viel snel te leren. Dit gold zeker voor de vrij simpele eerstegeneratiepijpen, waar weinig gereedschap voor

nodig was. Ook de aanwezigheid van verschillende pottenbakkersovens en de mogelijkheid om grondstoffen en brandstoffen over water aan te voeren maakte dat Gouda een goede vestigingslocatie was. In de archieven vinden we de eerste pijpenmaker, William Baernelts, pas in 1617 terug.²

Dat de eerste Hollandse pijpen overeenkomsten lieten zien met de al eerder ontwikkelde Engelse pijpen, is getuige op de vele Engelsen die hier de eerste pijpenmakers waren niet verwonderlijk. De eerstegeneratiepijpen waren heel klein en er kon weinig tabak in. Tabak was tot ca. 1635 nog heel duur. Voor zover nu bekend hadden de eerstegeneratiepijpen uit Gouda een duidelijk andere vormgeving dan die uit Amsterdam en Utrecht. Bij de Amsterdamse pijpjes zat de bolling van de ketel vaak wat lager dan bij de Goudse pijpjes en de Utrechtse pijpjes hadden vaak een spoor in plaats van een hielkje. De verschillen zijn te verklaren uit het feit dat de pijpennijverheid zich nog heel lokaal ontwikkelde en er nauwelijks onderlinge contacten waren.

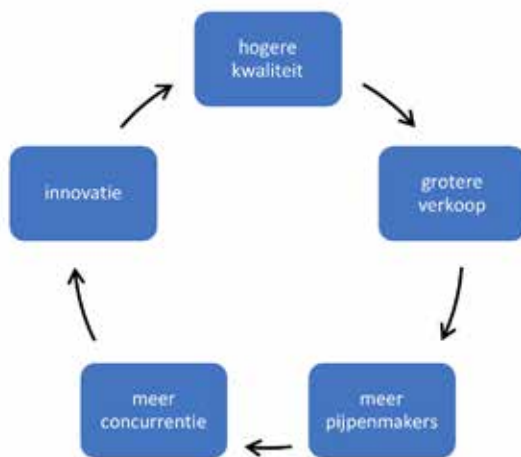
Stimulerende concurrentie

Al spoedig waren er ook geboren Gouvenaars die het pijpenmaken oppakten. Al in 1628 vaardigde de vroedschap van Gouda een ordonnantie uit om valse concurrentie door het zetten van elkaars merken te voorkomen. In 1641 diende een groep pijpenmakers van Goudse komaf een verzoek in om een Gilde op te richten. Door voor te stellen dat alleen burgers of poorters van Gouda tot het Gilde mochten toetreden, probeerden de indieners de pijpenmakers van buitenlandse origine uit te sluiten. Pas in 1660 werd het Goudse pijpenmakersgilde opgericht. Dat dit niet eerder gebeurde, kwam niet alleen doordat de Engelse pijpenmakers protesteerden tegen het voorstel, maar mogelijk ook doordat de Goudse vroedschap beducht was voor de macht van gilden.³

Het conflict tussen beide groepen pijpenmakers laat zien dat de onderlinge concurrentie tussen de pijpenmakers groot was. Immers, in de relatief kleine stad Gouda was een groot aantal pijpenmakers actief. Zij produceerden meer dan alleen voor de lokale markt nodig was, en

dus al snel ook voor omliggende plaatsen. Hierdoor was er ook met andere centra al vroeg een harde concurrentie, zoals bijvoorbeeld met Leiden, Gorinchem en Delft. Dit zorgde ervoor dat door de Goudse pijpenmakers het belang van kwaliteit gevoeld werd. Nog belangrijker was de concurrentie met de Amsterdamse pijpenmakers. Amsterdam was immers een grote markt en bovendien het centrum van de handel over de gehele wereld, de stapelmarkt. In de tweede helft van de 17e eeuw en in grote delen van de 18e eeuw werd bij benadering de helft van de Goudse productie over alle delen van de wereld geëxporteerd. Goudse pijpenmakers die op de Amsterdamse markt wilden concurreren hadden transportkosten die de Amsterdamse pijpenmakers niet hadden. Alleen als de kwaliteit van de Goudse pijpen beter was, vonden deze pijpen daar aftrek. Al in de jaren dertig van de 17e eeuw begon de kwaliteit van de Goudse pijp die van Amsterdam te overtreffen en na 1640 waren er meer pijpenmakers in Gouda dan in Amsterdam actief.

De oriëntatie op kwaliteit leidde dus tot een grotere productie, die er weer toe leidde dat er meer pijpenmakers in Gouda gingen werken. De grotere concurrentie die hierdoor ontstond, zorgde ervoor dat de meest innovatieve pijpenmakers de grootste afzet hadden, om-

Schema: het vliegwiel van de Goudse productie

dat zij een hogere kwaliteit konden leveren. In de tweede helft van de 17e eeuw en in de 18e eeuw was de kwaliteit van de Goudse pijp overal ter wereld onovertroffen en waren de Goudse pijpen maatgevend voor andere productiecentra. Deze ontwikkeling werkte als een vliegwiel, waardoor Gouda het grootste en het belangrijkste centrum van pijpenproductie, met de grootste afzet, van een groot deel van West-Europa werd (zie schema: vliegwiel van de Goudse productie).⁴

De nadruk op kwaliteit was alleen een effectieve strategie in een markt waar de oriëntatie op een meer hedonistische levensstijl lag, met de bijbehorende waardering van luxe producten. In de Republiek, maar ook daarbuiten, drong deze waardering geleidelijk door in alle lagen van de samenleving. Ook de wat minder bedeedden konden zich voortaan iets meer veroorloven. De hoge levensstandaard in Nederland zal deze vorm van pijpennijverheid zeker hebben bevorderd.

In Gouda waren alle randvoorwaarden aanwezig voor een succesvolle nijverheid. In het schema van 'factoren en randvoorwaarden van de Goudse pijpennijverheid', gebaseerd op het diamantmodel van Porter, zijn deze benoemd.⁵

Rol van het gilde

Het pijpenmakersgilde in Gouda werd in 1660 opgericht. Dit was later dan in Gorinchem (1656) en eerder dan in

1. C. C. Hibben, *Gouda in revolt. Particularism and pacifism in the revolt of the Netherlands 1572-1588* (Utrecht 1983), 196.

2. B. van der Lingen, 'Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625', in *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* (2014), 111-149; R. D. Stam, *Vergeten glorie: de economische ontwikkeling van de Nederlandse Kleipijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. (Dissertatie Universiteit Utrecht 2019), 53-63.

3. J. G. C. Kamphuisen, *Het recht van merk op de Goudse pijp* (doctoraalscriptie 1966), 6; Stam, *Vergeten glorie*, 95.

4. Stam, *Vergeten glorie*, 82-93 en 235.

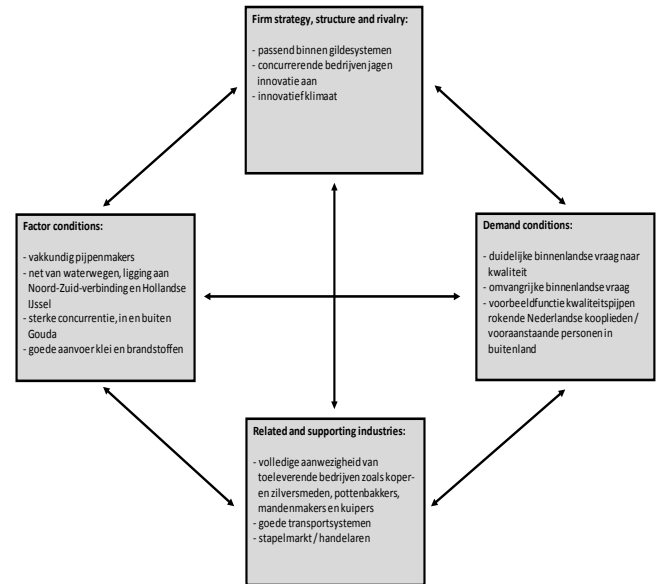
5. M. E. Porter, 'The competitive advantage of nations', in *Harvard Business Review*, March-April 1990, 73-91; Stam, *Vergeten glorie*, 232-236.

Leiden (1661). Het gilde was een instrument voor het stadsbestuur om invloed uit te oefenen op de lokale nijverheid en economie. Omgekeerd was de invloed vanuit het gilde op het stadsbestuur beperkter. In het algemeen gold dat gilden na het begin van de 17e eeuw minder invloedrijk waren. Voorstellen van het gildebestuur werden weliswaar meestal overgenomen, maar het had in veel kwesties niet de uiteindelijke beslissingsmacht en geen van de gildebestuurders werd in het stedelijk bestuur opgenomen. Veel uitvoerende taken kon het gildebestuur wel zelfstandig afhandelen. Overlieden hielden toezicht op het functioneren van het gilde. Handhaving van de regels van het gilde, de administratie van de merken, het toezicht op de verdeling van de pijpjaarde en mogelijk ook het regelen van begrafenissen werden door de gildeknaap uitgevoerd. Het gilde was een Goudse gilde, toegelaten door de stedelijke overheid en dus alleen met jurisdictie binnen Gouda. Vervalsingen van buiten Gouda konden dan ook niet door het gilde worden aangepakt.

Het gilde hield zich verder niet bezig met het bevorderen van de kwaliteit van de pijpen en kende ook geen algemene kwaliteitscontrole op het eindproduct, wat bij sommige andere gilden wel geregeld was. Wel was er, alleen op de pijpenmarkt, controle door de stedelijke overheid op breuk en kwaliteit en op de afgeleverde hoeveelheid pijpen. De innovatieve kwaliteitsontwikkeling van de pijpen in de loop van de tijd is dus enkel toe te schrijven aan het eerder besproken vliegwieltje van de Goudse productie. Dit is ook logisch, omdat van een gildebestuurder, die zelf een eigen pijpenmakerij had, niet verwacht kan worden dat deze zijn concurrerende medepijpmakers leerde hoe zij hun product konden verbeteren.

Innovatie en kwaliteitsverbetering

De innovaties die ervoor gezorgd hebben dat de Goudse pijp zo'n hoge kwaliteit bereikte, waren vooral het gevolg van het gebruik van betere klei en verbeteringen in het bakproces. Vanaf het tweede kwart van de 17e eeuw kwam er geen klei meer uit Engeland. De klei die uit En-

Schema: factoren en randvoorwaarden die de Goudse pijpennijverheid zo succesvol hebben gemaakt, ingevuld in het diamantmodel van Porter. In vertaling van bovenaf met de klok mee: Strategie, structuur en concurrentie; de vraag; verwante en ondersteunende industrieën en randvoorwaarden.

geland kwam was minder geschikt om de hoogste kwaliteit pijpen te vervaardigen. Daarna werd de klei vooral aangevoerd uit de Ardennen en uit het Westerwald bij Koblenz. De pijpenmakers maakten daarvan mengsels die een geheim van de betreffende pijpenmakerij waren, mengsels die ook veranderden naarmate de vormgeving van de pijp zich ontwikkelde. Aanvankelijk werd lokaal gewonnen turf gebruikt om te stoken. Vanaf ca. 1675 werd turf van elders aangevoerd, de zogenaamde Friese turf. Met deze turf waren de ovens beter, regelmatiger en op een hogere temperatuur te stoken. Dit was op zich al een innovatie, maar vermoedelijk heeft dit het ook mogelijk gemaakt om met andere kleisamenstellingen te gaan werken. Het gebruik van de Friese turf en de aanvoer van eersteklas klei heeft een reeks verdere innovaties mogelijk gemaakt die tot een ongekende productverfijning en kwaliteitsverbetering in de periode 1690-1740 hebben geleid. Ook het bakproces onderging een belangrijke innovatie. Omdat de pijpen steeds lan-

De basismodellen van de Goudse kwaliteitspijpen, van boven naar beneden: het dubbelconisch model (1610-1675), het trechtermodel (1675-1740) en het ovoïde/eivormige model (1730 tot in de 20e eeuw). (foto en collectie Bert van der Lingen)

ger en fijner werden, werden ze voortaan gebakken in hoge pijpenpotten. Hier stonden de pijpen met de steel omhoog in, tegen een centrale steun, de haspel, terwijl de pot afgevuld werd met gemalen gebakken stukjes klei (schrobbeles).

Vanaf het eind van de 17e eeuw tot het midden van de 18e eeuw veranderde de vorm van de pijp sterk. De dubbelconische 17e-eeuwse pijp met een dikke steel werd geleidelijk, via het trechtermodel, vervangen door het ovoïde model met een fraai uiterlijk, een uitgewogen vormgeving, een heel dunne steel, een hoge keramische kwaliteit en plezierige rookeigenschappen. De lengte van deze pijpen met zo'n ragfijne steel bedroeg 21 tot 37 duim (53 tot 94 cm.). Zo werd de Goudse pijp maatgevend voor alle andere producties.

De grootste bloei van de Goudse pijpenijverheid

De periode tussen 1675 en 1737 kan beschouwd worden als de grootste bloeiperiode voor de Goudse pijpenmakers. Het is ook deze periode waarin de vormverandering van de pijp het snelst verloopt. Het aantal pijpenmakers met een eigen merk neemt in deze periode snel toe (zie de grafiek van pijpenmakers). Dat wil niet zeggen dat al deze pijpenmakers een eigen bedrijf hadden. Sommigen werkten bij een groter bedrijf en sommigen werkten zelfstandig voor andere bedrijven, die het zogenaamde recht op uitbesteding hadden op hun merk. Dat wil zeggen dat zij andere pijpenmakers pijpen mochten laten maken met hun merk daarop. Toch waren de meesten zelfstandig en waren in de periode tot ca. 1730 de ver-

diensten nog voldoende voor de meeste pijpenmakers. Ook knechten verdienden toen nog voldoende en konden nog wat overhouden als zij spaarzaam waren.

Aantal pijpenmakers met een eigen merk. 1737 is het jaar met de meeste pijpenmakers. Grafiek gebaseerd op de lijst van pijpenmakers.⁶

Hoezeer de pijpenmakerijen in deze periode bloeiden, blijkt ook uit het feit dat in de periode van het laatste kwart van de 17e en het eerste kwart van de 18e eeuw het aantal inwoners van Gouda stijgt, parallel aan de ontwikkeling van de pijpennijverheid.⁷ De daling van het aantal inwoners in Gouda zette veel later in dan in industriesteden als Leiden, Haarlem en Delft, waar de groei in het derde kwart van de 17e eeuw al stagneerde en de bevolkingsomvang vervolgens licht daalde. In Gouda gebeurde dit vermoedelijk pas na ca. 1735. Ook is er een correlatie tussen het aantal bedeeden en de toestand van de pijpenmakerijen in verschillende jaren.⁸

De pijpenmakerijen zorgden ook voor veel andere werkgelegenheid. Gedacht moet worden aan toelevende bedrijven zoals vormmakers, mandenmakers, kuitpers, kistenmakers, drukkers, leveranciers van turf en klei, maar ook aan handelaren, schippers en zakkendragers.

Het hoogtepunt van de Goudse pijpennijverheid in de 18e eeuw

Uit de quotisatieregisters blijkt dat er in 1743 meer pijpenmakers aangeslagen werden dan in 1715. Alleen grotere bedrijven verdienden meer dan de ondergrens die bij de quotisaties (een belasting op welstand) werd gehanteerd. Meer aanslagen betekent dus dat er meer grote bedrijven ontstonden tussen 1715 en 1743.

Vanaf het eerste kwart van de 18e eeuw nam de concurrentie vanuit Alphen aan den Rijn steeds grotere vormen aan. De Alphenese pijpenmakers konden makkelijk concurreren, onder meer omdat daar geen gilde was en zij dus aan minder regels gebonden waren. In 1739/40 werden door de Staten van Holland octrooien verleend om de Goudse kwaliteitspijp te beschermen door toe te staan dat op het hieltje van de pijp een bijmerk geplaatst mocht worden in de vorm van het Goudse wapen. Dit bijmerk beschermde slechts zeer gedeeltelijk. De bescherming gold immers alleen in Holland en bovendien konden de Alphenese pijpenmakers het merkje iets veranderen, bijvoorbeeld door een paar stippen extra op te nemen, waardoor het officieel geen Gouds wapen meer was.

De concurrentie uit Alphen betekende dat geleidelijk de situatie voor de Goudse pijpenmakers ongunstiger werd. Maar er waren nog andere negatieve ontwikkelingen. Zo werd het in de jaren dertig van de 18e eeuw merkbaar dat de export naar sommige gebieden, zoals

Jaar	Toestand pijpenmakerijen	Bevolkingsomvang	Aantal bedeeden
1600	Geen	10.000	
1622	Beginnend florerend	14.500	
1650	Opkomend florerend	14.000	
1663	Opkomend florerend	13.000	380
1672-74	Rampjaar en de pest, tijdelijke moeilijkheden	10.000	556
1700	Goed	14.500	
1725	Hoogtepunt	16.000	
1741	Stagnatie	14.000	303
1749	Begin neergang	13.000	545
1758	Matig slecht	12.900	601
1795	Slecht	11.500	581

Tabel: Het verloop van de bevolkingsomvang van Gouda en het aantal bedeeden, gerelateerd aan de toestand van de pijpennijverheid.

bijvoorbeeld Zweden, terugliep en dat de Amsterdamse tabakshandel aan kracht verloor, waardoor belangrijke exportkanalen verloren gingen. In het op luxe gerichte marktsegment werd de statige Goudse pijp meer en meer vervangen door het gebruik van snuiftabak en de porseleinen pijp. Een ontwikkeling passend bij de overgang van de barok naar de op behagen gerichte rococo. Daarnaast werd vanaf het midden van de 18e eeuw in grote delen van Europa, vooral voor hen die geen of minder werk hadden, de verarming merkbaar. Velen van hen zullen voor een goedkoper alternatief voor de Goudse pijp gekozen hebben, zeker doordat er meer kwalitatief redelijke pijpen in de vele lokale centra in het buitenland werden geproduceerd. Ook in Nederland was er in die tijd een toename van de productie van de veel goedkopere zijmerkpipen, die tot de grove pijpen behoren, in vooral het westen van ons land voor de minder welvarende consumenten. De productie daarvan vond vooral plaats in centra als Schoonhoven, Gorinchem en Utrecht, maar ook in Gouda werden deze pijpen gemaakt.

Vanaf 1737 was er weliswaar stagnatie, maar dat betekende nog niet dat alle bedrijven het moeilijk hadden. Vooral de grotere bedrijven floreerden nog. Door kwaliteit, het kunnen leveren van grote partijen en een gedifferentieerd assortiment, maar vooral ook door hun handelscontacten deden deze bedrijven het nog goed. Ook lag het hoogtepunt van de vormgeving en de kwaliteit van de Goudse pijpen in de periode 1740-1750. Dit blijkt niet alleen uit de fraaie gelegenheidspijpen die in die periode veel werden gemaakt, maar vooral ook uit de uitgebalanceerde vormgeving van de gladde kwaliteitspijpen.

6. D. H. Duco, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda* (Amsterdam 2003), 209-228.

7. N. D. B. Habermehl, 'Leven in de schaduw van de dood', in P. H. A. M. Abels e.a. (reds.), *Duizend jaar Gouda. Een Stadsgechiedenis* (Hilversum 2002), 296-307, aldaar 307.

8. H. A. van Dolder-de Wit e.a., 'Arm van goed en rijk van geest', in *Duizend jaar Gouda*, 366-416, aldaar 372.

Voor de kleinere pijpenmakerijen werd het moeilijker om het hoofd boven water te houden. Veel pijpenmakers gingen toen voor de grotere bedrijven werken. De verdiensten voor deze pijpenmakers waren te weinig om van te leven. Vrouwen en kinderen moesten daardoor ook meewerken om een voldoende inkomen bij elkaar te sprokkelen.

Verval en de oorzaken daarvan

Vanaf 1749 zette de daling van het aantal pijpenmakerijen definitief in. Naast de genoemde oorzaken, die al in de periode van stagnatie golden, waren ook de opkomst van het pijpenmakercentrum in het Westerwald nabij Koblenz en de invoerbepalingen die vanaf 1756 door Frederik II van Pruisen werden ingesteld – deze belemmerden de uitvoer naar grote delen van Duitsland en het Oostzeegebied – belangrijke oorzaken voor het verval.

Het verval leidde ertoe dat er steeds meer armoede ontstond in Gouda. De dominantie van de pijpenmakerijen onder de werkgevers leidde ertoe dat lonen werden verlaagd omdat elders toch geen werk was. Door de slechte economische situatie in de pijpenmakerijen aan

Een Goudse zijmerkpip uit het einde van de 18e eeuw. (collectie auteur, foto Bert van der Lingen)

het eind van de 18e eeuw werden na 1770 ook huwelijken uitgesteld en was er een duidelijke toename van het aantal onwettig geboren kinderen. Hoe slecht de situatie was blijkt ook uit klachten van de Goudse gilden waarin deze zich uitten over *'de droevige duure omstandigheden der tijd'* (1770) en *'de meer dan quijnende toestand der negotie'* (1771).⁹ Velen zochten een ander beroep, maar er was in die tijd weinig ander werk in Gouda en velen gingen daarom varen. Tegen het eind van de 18e eeuw wilden de meeste jongeren geen pijpenmaker meer worden. Toch was Gouda toen nog steeds het grootste en belangrijkste pijpenmakerscentrum van West-Europa.

Door de dominantie van één nijverheid trof de armoede in de pijpenmakerijen de stad Gouda als geheel en werd Gouda al aan het einde van de 18e eeuw een arme stad. Een ontwikkeling die zich tot ver in de 19e eeuw versterkt voort zou zetten. Deze armoede in Gouda betekende ook dat aan het einde van de 18e eeuw het aantal jongeren afkomstig uit Gouda dat veroordeeld werd

Gelegenheidspijp met de stadhoudelijke familie van Willem IV, ca. 1750. Pijpenmaker Jan van Leeuwen (foto Freek Mayenburg)

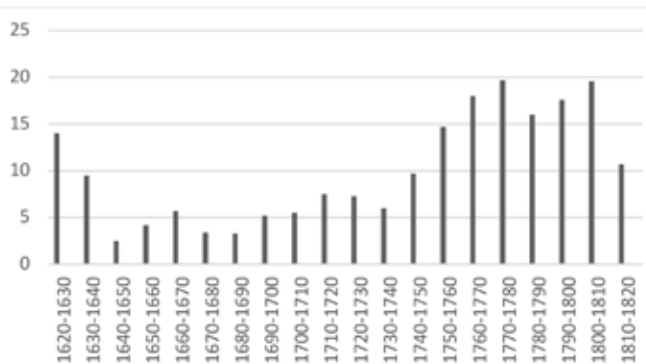
voor crimineel gedrag fors toenam, waaronder velen die in de pijpennijverheid werkzaam waren.¹⁰

Opvallend is ook dat weduwen van pijpenmakersbazen vaker dan in de bloeiperiode het bedrijf van hun man voortzetten. Vermoedelijk omdat een andere manier van geld verdienen moeilijk te realiseren was (zie grafiek percentage weduwen).

Een moeilijke periode

De Franse tijd leidde aanvankelijk in de periode 1801-1803 tot enig herstel, maar daarna zakte de pijpennijverheid verder in en werd Gouda in 1805 aangeduid als een stad in verval. Toch was het toen nog niet de armste stad van Holland.¹¹ Nadat de Franse troepen ons land verlaten hadden was er de hoop op betere tijden, waardoor er een opleving van de pijpennijverheid was. Deze opleving was echter van korte duur en na 1815 ging de neergang in Gouda weer verder en werd Gouda de armste stad van Holland. De toestand van het Goudse fabriekswezen werd in 1816 als zeer kwijnend omschreven. Dit gold zeker ook voor de pijpennijverheid, waar de verdiensten laag waren en de werkeloosheid hoog. In dat jaar was er in Gouda als gevolg van mislukte oogsten en hoge voedselprijzen zelfs een hongersnood, met vele doden.¹²

De pijpenmakers hielden ondertussen vast aan de traditie van de Goudse kwaliteitspijp. Dit werkte als een remmende voorsprong, waardoor vernieuwing uitbleef en de verkoop stagneerde. Daarnaast speelde vooral de geringe uitvoer, merkimitatie en de buitenlandse concurrentie de pijpenmakers parten. In de eerste helft van de 19e eeuw bleef de situatie van de pijpenmakerijen, mede door de vele invoerverboden en heffingen in andere landen, slecht en daarmee ook de toestand van de stad Gouda. Immers, de pijpenmakerij was toen nog steeds de grootste werkgever van de stad. Andere industrialisatie had nog niet plaatsgevonden. Hoe ernstig de malaise van de pijpennijverheid en van de werknemers in Gouda was, blijkt wel uit een beschrijving van de toestand in Gouda door Van Hogendorp. Hij bezocht Gouda in 1819 en hij beschreef de toestand van de Goudse

Grafiek percentage weduwen met een eigen bedrijf gesommeerd in perioden van 10 jaar

nijverheid, in het bijzonder de potten- en pijpenmakerijen. Over de uitgehongerde toestand van de arbeiders in Gouda schreef hij: ‘Dit is wel geen zeldzaam verschijnsel in fabrieksplaatsen, doch hier evenwel treffender dan elders.’¹³

Het proces van structurele groei van de Nederlandse economie na 1819 bleef in de Goudse pijpennijverheid uit. Voor 1831 werd bijvoorbeeld over de pijpenmakerij-

en bericht dat ‘het verminderd inlands verbruik een zeer donker vooruitzicht oplevert, daar zelfs niet tegenstaande er thans veel van de werklieden vertrokken zijn, er zo weinig in de fabrieken te doen is, dat er nog onderscheidene ledig lopen.’ In de jaren dertig en veertig van de 19e eeuw werden in Gouda de toch al zeer lage lonen van de pijpenmakers nog verder, met zo’n 30%, verlaagd. Door de armoede en honger die daar het gevolg van waren, waren velen te zwak om hun werk nog naar behoren te kunnen doen. In 1842 schreef stadsdokter Büchner: ‘Dat het getal der armen hier ter stede onevenredig groot is, behoeft, als genoeg bekend zijnde geen breedsprakig betoog.’¹⁴ Het beleid van het gemeentebestuur was maar in beperkte mate gericht op het verbeteren van de toestand van de armen. Immers, armoede werd door velen als Gods wil gezien. ‘Het was zinvol noch gepast te trachten de armoede op te heffen want dan doorkruiste de mens Zijn plan.’¹⁵

Opleving in de tweede helft van de 19e eeuw

Pas in de jaren vijftig begon de Goudse pijpennijverheid uit het dal te klimmen. De export trok aan en er kwamen grote orders uit bijvoorbeeld Amerika binnen. Langzamerhand ontstonden er, ten koste van de kleinere bedrijven, grotere ondernemingen. Juist in die tijd veranderde ook de mentaliteit van veel ondernemers: van de ontwikkelingen volgend en naar binnen gericht zijn naar zelf de toekomst in de hand nemen en het beheersen van de buitenwereld. De Europese revoluties van 1848, de invloed van de filosofie van Schopenhauer en de industriële revolutie zorgden immers voor een andere kijk op de werkelijkheid waarbij een oriëntatie op vernieuwing en zelfsturing ontstond, die we thans als de normale manier van denken ervaren.¹⁶ Het verslag in *Het Goudsch Kronijkske* van 23 maart 1854 past dan ook geheel in deze mentale verandering. In dit verslag werd een bijeenkomst van een aantal van de voornaamste Goudse pijpenmakers beschreven waarin zij de voorbereidingen bespraken voor de Wereldtentoonstelling van 1855 in Parijs. Tijdens deze bijeenkomst liet Pieter Goedewaagen voor het eerst figurale Franse pijpen zien. De aanwe-

9. R. G. De Neve, ‘De nijverheid domineert’, in *Duizend jaar Gouda*, 343-365, aldaar 364.

10. A. Bontebal en K. Doedeijns, ‘Jeugdcriminaliteit in Gouda vóór 1811, Aflevering 2’, *Tidings van die Goude* 2004/3, 122-131, aldaar 128.

11. M. Prak, J. L. van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013), 185.

12. B. de Wit, *Op hoop van zaken. De industrialisatie van Gouda 1813-1913* (Gouda 2004), 35 en 64.

13. G. K. van Hogendorp, *Bijdrage tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1854), 266.

14. W. F. Büchner, *Bijdragen tot de geneeskundige topographie en statistiek van Gouda* (Gouda 1842).

15. J. H. Kompagnie, ‘Verheffing van de mens’, in *Duizend jaar Gouda*, 619-650, aldaar 623 en 624.

16. A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2007), 16-18 en 108-110.

zigen realiseerden zich toen dat een nieuw elan voor de Goudse pijpenproductie noodzakelijk was.¹⁷ De verandering die dit teweegbracht kan makkelijk worden waargenomen aan de veranderingen van (een deel van) de Goudse pijpen uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Deze veranderingen, die inhielden dat niet vooral de hoge kwaliteit van de traditionele lange pijp maatgevend was, maar de marktvraag het sturende beginsel werd, kwamen net op tijd om in te kunnen spelen op de grote internationale orders die in de periode 1852-1880 uit Amerika en Engeland via handelshuizen binnenkwamen, voor veelal eenvoudige korte pijpen. Er was veel vraag naar deze pijpen door de vele fabrieksarbeiders in die tijd. Maar ook pijpen die Nederlandse historische gebeurtenissen memoreerden en pijpen die bijvoorbeeld nieuwe ontwikkelingen, zoals stoomboten, fietsen en stoomtreinen lieten zien, pijpen met bloemen en dieren en geometrische versieringen waren populair.

De pijpennijverheid profiteerde van deze ontwikkelingen en de lonen werden in 1867 voor het eerst sinds het begin van de 19e eeuw verhoogd. Aan het eind van de eeuw waren er nog slechts een gering aantal bedrijven in productie, waaronder een aantal grotere namen als Prince, Sparnaay, Goedewaagen en Van der Want. De tweede helft van de 19e eeuw was een periode van herstel en ook al kwamen de oude tijden niet terug, rond de eeuwwisseling was er een tevreden gevoel van stabiliteit.

De sociale omstandigheden bleven in die tijd in de pijpennijverheid nog slecht.¹⁸ Vanaf het midden van de 19e eeuw vestigden zich meer ander bedrijven in Gouda en werd de Goudse bevolking minder afhankelijk van de pijpmakerijen.¹⁹ Weliswaar gingen de lonen van de pijpenmakers geleidelijk omhoog, maar deze bleven tot de allerlaagste van ons land behoren. Voor veel ouderen en werklozen veranderde er niets. Dat de verbetering van de levensomstandigheden slechts geleidelijk tot stand kwam, blijkt wel uit het feit dat zowel het aantal sterfgevallen per 1000 inwoners als de kindersterfte voor het eerste levensjaar pas in de eerste twee decennia van de 20e eeuw gelijk kwamen te liggen met die van ons gehele land. Ook in vergelijking met andere steden was de

Pijp voor het regeringsjubileum van Koning Willem III, 1874 (collectie auteur, foto Bert van der Lingen)

sterfte in Gouda hoog. De werkenden in de pijpenindustrie hadden vaak een moeilijk bestaan. Oorzaken waren onder meer het hoge aantal kinderen dat, vanaf ca. 6 jaar, in de pijpenfabrieken werkte, de laaggeletterdheid die hier het gevolg van was en de hoge zuigelingensterfte doordat de vrouwen die in de pijpenfabrieken moesten werken niet zelf voor hun kinderen konden zorgen.

De pijpenfabrieken in de 20e eeuw en de plateelindustrie

In de laatste jaren van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw gingen de drie Van der Want-bedrijven en Goedewaagen zich ook toeleggen op de productie van plateel en later serviesgoed, naast de productie van pijp-

17. R. D. Stam, 'The export of Dutch and Westerwald pipes in the nineteenth and the beginning of the twenties century. Facts and questions', in *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 12 (2019), 15-41, aldaar 17 en 18.

18. R. D. Stam, 'Some aspects of the social history of pipe making in the 19th century in the Netherlands', in *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5 (2012), 73-76.

19. De Wit, *Op hoop van zaken*, 127-216.

20. R. D. Stam, 'The other Dutch clay pipe', in *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8 (2015), 77-88.

21. R. D. Stam, 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief', in *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* (2020), 69-167.

pen. De pijpenproductie bestond toen uit gekaste pijpen, die in een metalen vorm geperst werden en de nieuwe gegoten pijpen, die in een gipsen vorm gegoten werden. De gegoten pijpen werden geglaazuurd en vaak werd onder het glazuur een afbeelding aangebracht. Sommige van deze pijpen werden met de hand beschilderd.²⁰ Na de Eerste Wereldoorlog zakte de productie van gekaste pijpen dramatisch in, mede omdat deze handvervaardigde producten relatief te duur werden in een periode met torenhoge inflatie. De gegoten pijpen waren een redding voor de pijpenfabrieken, maar konden het omzetverlies door de achteruitgang van de ver-

koop van de gekaste pijp niet compenseren. Opvallend is dat uit de financiële verslagen van deze fabrieken blijkt dat als de productie van aardewerk in een jaar verlies opleverde, deze fabrieken vaak gered werden door de pijpenproductie.²¹

Na de Tweede Wereldoorlog was de Goudse pijp in ons land vooral een souvenirproduct geworden. Wel was er nog uitvoer naar diverse landen van vooral gegoten pijpen. In de jaren tachtig stopten alle grote pijpenfabrieken. Nog enige kleinere pijpenmakerijen produceerden daarna nog voor een nichemarkt. Zelfs nu is er nog een parttime pijpenmaker werkzaam.

Drie mobilisatiepijpen van Goedewaagen uit 1914. Gegoten en handbeschilderde plateelpijpen (collectie auteur, foto Ron de Haan)

